

УДК:
316.334.2
Примљено:
13. новембра 2007.
Прихваћено:
29. новембра 2007.
Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XX) VII, vol=15
Бр. 1 / 2008.
стр. 289-300.

Дубравка Стајић
Институт за политичке студије, Београд

РАД И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА: ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ У УСЛОВИМА СТАЛНЕ НЕСИГУРНОСТИ

Сажетак

Рад се у историји модерног капитализма јавља као услов за материјалне производњу и стварање капитала, и за живот и egzистенцију већине људи у једној држави. Након периода израбљивања радника у 19. веку, раднички покрет, подразумевајући под тим и синдикате, успео је да створи боље услове живота за раднике: плаћене одморе и мере штедње за раднике, државну контролу рада, нове законе о раду, заштиту жена за време трудноће и после порођаја, те здравствено и пензионо осигурање. Јака улога социјалне државе после Другог светског рата омогућила је период социјалног мира, развоја и мира између радника и њихових послодаваца у индустрији. Глобализација отвара сва ова питања: постоји право на рад, радни уговор има најјачу правну снагу међу друштвеним уговорима, „пројекти“ су постали важнији него стално запослење. Право на рад не значи и право појединца на запослење, а глобализација приказује ту истину отворено и сурово. Аутор закључује да ми не можемо да знамо будућност људског рада, тако да наведена питања остају отворена за даља разматрања.

Кључне речи: право на рад, запослење, социјална држава, друштвене и политичке околности, хонорарни посао, стално запослење, имиграција

1. ДРУШТВЕНИ И ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ КОЈЕ СТВАРА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Процес глобализације започео је у економској сфери савремених друштава кроз стварање мултинационалног капитала који кружи планетом, брзо се пребацујући из једне државе или региона у други. Временско ситуирање овог процеса датира још у периоду биполарне поделе света. Оцена овако сложене друштвене појаве и није могућа ако се не утврди суштина која се налази испод површине политичких односа моћи, власти и доминације. У методолошком смислу је исправно указати – и подсетити – да је Трећа технолошка револуција, пре свега роботизација производње, условила нове облике рада, предузећа и статуса запослених.

Роботизација је претпоставила претходно остварени високи технолошки ступањ развоја рада, и много уложеног живота и одређеног рада, како би се дошло до новог облика фабрике, без живог људског рада. Ова револуција у историји људског рада остала је у сенци неоконзервативне политичке револуције осамдесетих година прошлог века. Међутим, она је била услов за настанак нове светске поделе економске моћи. Економске и структурне промене које су настале на тржиштима капитала и у организацији компанија биле су огромне. Већ осамдесетих година издвојиле су се две промене које постају карактеристичне за глобализацију: 1) преузимање мање компаније од стране веће и стварање новог производа за светско или глобално тржиште; 2) подела производних фаза рада шири се просторно на више земаља, па и на више континената. Модел преузимања компанија, које је још називано „интеграција“ може се пратити у периоду деведесетих година на примеру аутомобилске индустрије, која је и даље експанзивна и доноси високе профитне стопе. Модел аутомобила националне марке, препознатљив као симбол националне привреде, више не постоји, или као је остао национални назив, производња је подељена у више земаља.

Процес глобализације суштински тежи изједначавању модела свих привреда и стварању једног модела тржишне привреде којом владају мултинационалне компаније. Сва друштва треба да се укључе у једну привреду, са својим становништвом, природним ресурсима и привредним потенцијалима, традицијом и културом рада коју поседују. Овај процес нема премца у повести развоја људских друштава, нити се заснива на теоријским претпоставкама, односно на доктрини друштвеног и економског развоја. Теза „да тржиште

решава све“ више личи на пропагандни слоган за неки нови производ, него на закључак који произилази из неке јасно дефинисане теорије. Неолиберална концепција владавине тржишта позива и на такве научне ауторитете као што је Фридрих фон Хајек (Науеск), кога су често наводили политичари неолибералног опредељења.

Технолошки развој омогућио је стварање система информација и повезивање делатности какво у ранијим привредама није било могуће, а само пре тридесет година није било очекивано. Промене су се брзо појавиле у свету рада. Довољно је навести један пример: пре масовне употребе компјутера у привреди и јавним делатностима, велики број жена запошљавале су се као дактилографкиње, опслужујући ове делатности, и провеле цео радни век радећи овај посао. Пре распада социјалистичке Федеративне републике Југославије, дактилографкиње су биле најбројнија група запослених – њих је било ко 600.000, односно нешто мање од 10% укупно запосленог становништва у тадашњој држави. Компјутеризација је допринела гашењу ове професије, млађи запослени су се преквалификовали за рад на компјутеру, старији су се пензионисали или пак били приморани да раде сасвим друге послове, често и у сивој економији. Ово је пример отварања проблема вишка радне снаге на тржишту рада, као и проблем преквалификације старијих радника. Ширење капитала изван националних граница истовремено доводи до гашења многих радних места, неконтролисане и масовне радне миграције, и те противуречности отежавају разумевање суштине глобализације, као и политичку и економску операционализацију нове стратегије развоја. Чини се да познати економски и социјални инструменти решавања економских криза више не задовољавају потребе савремених друштава, нити могу да решавају проблеме савремених друштава, укључујући незапосленост и ширење сиромаштва на светском плану.

2. ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ РАЗВОЈА ПРЕДУЗЕЋА

Настанак и развој компанија са флексибилном организацијом и сложеном унутрашњом поделом рада датира од 70-тих година прошлог века. Способност брзог реинвестирања капитала и пребацивања у друге делове компаније често у различитим државама, довело је до концентрације капитала у све мањем броју компанија, заостајању мањих компанија и читавих привреда, и јачању тензија

између најразвијенијих привреда и мање развијених привреда. Криминализација многих легалних привредних послова отвара питање шта глобализација доноси, као реални помак и развој, а који су њени деструктивни резултати, нарочито за сиромашне привреде. Већина привреда не располаже довољним домаћим инвестиционим капиталом, те улазак страног капитала изгледа као саморазумљиво решавање проблема (улагања у инфраструктуру, запошљавање домаће радне снаге). Завршетак једног циклуса производње може значити и губитак запослења за домаћу радну снагу, која не може лако да се поново запосли. Наведене карактеристике пословања компанија показују једну од кључних карактеристика глобализације: несигурност као стање појединца, друштвених група и многих држава у свету на почетку 21. века. Раскид привредних веза унутар привреда има многоструке последице: гашење послова и могућности запошљавања, слабљење положаја локалних малих и средњих предузетника, која су у економском смислу основа развоја малих и недовољно развијених привреда. Ова предузећа често опстају само као делови подсистема мултинационалних компанија. Глобализација раскида економске везе између произвођача, трговине и потрошача у оквиру националне економије. Успостављање нових веза усклађено је са идејом о потрошњи као циљу привреде, док се појам економске политике све више везује за надржаве творевине, које диктирају цене, извозне квоте и квалитет производа. Равнотежа развоја и природних потенцијала појединачне привреде су блокирани или се развијају хаотично, у складу са кретањем глобалног капитала, а не локалних потреба и могућности. Крајњи исход овог неравномерног развоја је несигурност за све економске субјекте и огроман економски и финансијски притисак државе и тржишта на мала и средња предузећа и предузетнике. Уколико је привреда неразвијенија, уколико је несигурност оваквих економских субјеката већа. Будући да је српска привреда по свом капацитету погоднија за мала и средња предузећа, о свим овим чиниоцима морали би да поведу рачуна законодавна и извршна власт, односно Скупштина и Влада, као и сва удружења економских субјеката, у првом реду привредне коморе, удружења послодаваца, струковна удружења. Јер, ма како моћно изгледале светске компаније, велике економске силе Г-7, ми не знамо и није могуће тачно предвидети у ком правцу ће се светска привреда развијати у следећих двадесет година, какве ће кризе и промене доживети, а није могуће предвидети ни све дру-

штвене и политичке промене чији носиоци сада изгледају занемариво мали и слаби, или непознати на глобалном плану.

Слободно деловање локалних и националних предузећа остварује се сразмерно њиховој економској снази, односно снази капитала, што реално значи да глобализација отвара низ питања, утичући на смањење производње, гашење многих индустријских грана и перманентно смањење броја радних места на светском нивоу.¹

3. СЛОБОДА ПРЕДУЗЕТНИШТВА

Слобода предузетништва произилази из суштине и историјског развоја капитализма, а правно је гарантована свим политичким актима, уставима свих модерних држава. Повељом Уједињених нација, позитивним законодавством, међународним конвенцијама водећих међународних организација. Међутим, постоји нешто специфично у појму и пракси слободе предузетништва – она је темељна категорија филозофије природног права и свих правних и других друштвених теорија насталих из ње. Већ тристотине године присталице овог начела сматрају да је привредна делатност сопственим новцем природно својство човека, и да га та делатност разликује од других живих бића. Свест човека усмерена је ка стварању и стицању материјалних добара, као специфична људска особина. Из овог начела произлазе многа друга темељна начела и принципи, операционализовани позитивним прописима, пре свега заштита приватне својине. Ова заштита има веома стару традицију, јер и приватна својина може се стећи по различитим основама (сопственим радом, поклоном, наслеђем, и др.), но слобода предузетништва садржи политичке, етичке и социолошке компоненте које далеко превазилазе оквире правних норми које ту слободу, како је наведено, веома широко и прецизно штите. Наиме, та слобода заснива се на суштини капиталистичке производње која ствара *профит*, а пошто се тржишном утакмицом и стварањем профита не могу бавити сви људи, већ они који су способни да створе новац и средства за друге (запослене) и ширу заједницу (порези и доприноси држави), они заслужују да њихова посебна способност буде уве-

1) Постоји обимна литература о овим питањима, а са становишта критичке теорије система нека од важнијих су следећа. I. Wallerstein, *The Age of Transition*, Bibliography, pp. 245-271. Arrghu, Giovanni, *World Income Inequalities and the Future of Socialism*. New Left Review, No. 189. September-October, 39-66. Arrighi, Giovanni, Ikeda, Satchi and Irwin Alex: „The Rise of East Asia: One Miracle or Many?“ in R.A. Palt, ed. *Pacific Asia and the Future of the World*. – System Westport, CT, Greenwood, pp. 41-65, 1993. Camilleri, Joseph, Falk, Jim, *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. – Brookfield, VT Elgar, 1992.

жена и кроз вредновање њиховог доприноса економском развоју друштва, запошљавању, расту стандарда и благостања читаве заједнице. Ова слобода се штити и антимонополистичким законима, који су прво донети у САД 30-тих година прошлог века, да би данас били саставни део комунитарног права Европске Уније и обавеза оних земаља које желе да постану чланице Уније.

Настајање капитализма у транзиционим земљама, бившим социјалистичким привредама, поново отвара практично питање *како* настаје капитал и *ко* је његов власник. Несумњиво је да први период након престанка социјализма (мирним или насилним путем) обележава криминал као компонента стицања власништва над предузећима, природним ресурсима, што је често била пљачка. У садашњој фази, када је власништво над капиталом на различите начине легализовано, отвореније се испољава његова прикривена суштина о којој је у својим делима писао Карл Маркс (Marx), а то је експлоатација људског рада. Најмање у тој експлоатацији је неплаћање рада. У свим експанзивним капиталистичким привредама, од Кине, Руске федерације до балканских земаља, *неплаћање* прековременог рада је толико често да готово прелази у праксу, па и када је послодавац држава.

Слобода предузетништва је начело, које је доведено у питање у привредама у којима је насилно наметнута првобитна акумулација капитала. Слабост домаћег капитала и процена малих и средњих предузетника да своје интересе морају да штите путем различитих удруживања, представља такође реалну праксу примене слободе предузетништва у пракси. Различити финансијски инструменти, као што су царине, могу бити препрека слабијим предузетницима и привредама. Зато су привредници западног Балкана постигли договор о неопходности међународног удруживања. Министри за економију, председници удружења предузетника и премијери већег броја земаља одржали су састанак у Подгорици јула 2007. године (представници Србије, Црне Горе, Хрватске, Федерације БиХ, Бугарске, Румуније, Македоније) разматрали су питања сарадње и јачања позиције посттранзиционих привреда у региону. Нове капиталистичке привреде свакако су добар пример како притисци, нелојална конкуренција, раст регионалних и друштвених неједнакости представљају реални утицај глобализације, који ограничава слободу предузетништва нових предузећа и предузетника у овим замљама. Покушај стварања неког облика економске федерације је

рационалан одговор малих привреда на притиске глобализације. Посредно, то је резултат емпиријског сазнања да су распадом Социјалистичке федеративне републике Југославије све њене бивше републике претрпеле штету као економски ентитети. Тенденција ка лакализму и затварању у границе локалних заједница није једини ретроградни процес који се појавио у привредама западног Балкана. Слобода предузетништва условљена је и није могућа без слободног кретања капитала, робе и радне снаге. Слобода закључивања уговора о раду без видног режима и потписивање билатералних уговора о регулисању положаја запослених на привременим (сезонским) али и дугорочнијим пословима, представља само једно од питања која се нужно морају решавати у циљу развоја поменутих привреда, али и спречавања тежих социјалних конфликта, као и оних облика миграција радне снаге који оптерећују земљу-примаоца миграната, а такође и суседске односе са њиховом домицилном државом. Распарчавање југословенског привредног простора сада је оптерећено и двоструким стандардима, односно статусом појединих земаља-чланица Европске Уније, и оних које то још нису постале.

4. СЛОБОДА РАДА

Слобода рада у тржишној привреди у формалноправном смислу јесте сусрет рада и капитала. Свако лице које испуњава минималне услове прописане законом (минимална старост, најчешће 15 година живота) и општу здравствену способност слободно закључује уговор о раду са послодавцем. Ова начелна слобода укључује, од Француске револуције 1789. године, и забрану ропског и принудног рада. Први устав који је изричито забранио принудни рад био је Вајмарски устав немачке републике из 1919. године. Међународно право прихвата овај принцип нешто касније, у међународним конвенцијама Међународне организације рада (ИЛО). И нови Устав Републике Србије, од 08. новембра 2006. године, садржи, у чл. 60. право на рад, али не и забрану принудног рада. Међутим, посредно је ова забрана садржана у раније донетом Закону о запошљавању и осигурању у случају незапослености. Закон о раду у чл. 16. такође забрањује дискриминацију приликом заснивања радног односа и других облика запошљавања. Широки круг забрана које су таксативно набројане настао је као резултат усвајања европских стандарда, укључујући Европску социјалну повељу, која би требало да буде ратификована у Србији до краја 2007. године. Забрањује се дискри-

минација у запошљавању с обзиром на лична својства особе – пол, економски статус и социјално порекло, вероисповест, посебне потребе (инвалидност) сексуалну опредељеност и брачни статус, као и политичка и синдикална припадност односно неприпадност, расна и етничка припадност лица које конкурише за одређени посао. Ова права, исказана у форми забране њиховог остваривања, настале су историјски као дериват општих грађанских права, као што је бирачко право. Она припадају корпусу цивилизацијских токовима модерних друштава друге половине двадесетог века. Међутим, суштина рада је економска и социјална, те се права питања у вези са остварењем права и слободе рада не отварају у оквиру правне регулативе, иако се и она побољшава и усклађује са техничким и економским напретком и развојем процеса рада и услова рада, већ се реално остварује у пољу економских односа, у којима се сусрећу не само различити па и сукобљени интереси послодавца и послопримца, већ и низ других друштвених интереса.

Слобода и *право на рад* не значи *право на запослење*. У једном кратком периоду историје људских друштава, у фази такозваног „државног социјализма“ право на рад је било тумачено и спровођено у пракси као право на запослење и *обавеза рада*. У пракси то решење је било економски боље од повремене или масовне незапослености, али је показало и своје негативне стране. Створена је илузија о огромном повећању реалне продуктивности рада, што у пракси није било тачно. Сада када и таква друштва имају успостављену тржишну привреду, постоји слободна понуда рада од стране радника и слободно запошљавање од стране послодаваца. Будући да капитал садржи огроман претходни живи и опредмећени претходни људски рад, он је реално моћнији као економска снага, а тиме и друштвена и политичка снага у сваком друштву заснованом на тржишној привреди. Неједнакост предузетника – послодавца и радника већ умањује стварну слободу рада. Рад је усмерен низом економских услова који треба да буду испуњени да би се ефективно обављао и био вреднован адекватном материјалном вредношћу, односно зарадом. Примарни проблем је однос потражње и понуде рада на тржишту рада, степен развоја привреде, цикличним карактером тржишне привреде, општом културом и културом рада једног друштва. И овде подсећамо на стално актуелну мисао професора Војина Милића из његовог капиталног дела *Социолошки метод*

о темељном вредновању рада као битном показатељу карактера једног друштва.

Период 19. века, Прве и Друге индустријске револуције, карактерише и појава извесних филозофских етичких разматрања о етичком карактеру рада, са филантропском осудом тадашње експлоатације индустријских радника, посебно женског и дечијег рада. Будући да је економска суштина ових облика експлоатације још увек била непозната, француски и енглески филозофи-филантропи су сматрали да је неморално запошљавати жене и децу, сем у оквиру уобичајених послова у домаћинству. Међутим, ту се отвара социјално питање – ако је мушкарац једини запослен, и његов приход мора да обезбеди егзистенцију жене и деце, чиме се категорија рада и зараде условљава, и поред економске добија и социјалну, социолошку и политичку димензију. Ова последња је значајна не само у ужем смислу, као програмско одређење различитих савремених политичких партија спрам питања рада, зарада и стандарда становништва, већ у знатно ширем смислу стратегије модерних друштава према становништву – смањењу сиромаштва, подстицању рађања, политици према старим особама.

Трансформација рада у глобализацији не значи нестанак неких питања. Рад ће увек бити она људска активност која ствара материјална добра за живот људи, али и за функционисање друштвених система и подсистема. То значи да ће постојати перманентна потреба за теоријским преиспитивањем облика и сврсисходности рада, његове вредности и из ње изведене цене рада, као и сталног прилагођавања законодавства, али и социјалних партнера и политичких субјеката променама у свету рада. Те промене су настале као последица економских и политичких фактора, али постоји и њихов повратни утицај на рад. Корелација између високе незапослености и раста цена трошкова живота, с једне стране, и политичке нестабилности, с друге стране, је опште правило, које не произлази из облика политичког и економског система.

Глобализација је унела велику **несигурност** у сва друштва. Инструменти које је изградила држава благостања у периоду после Другог светског рата, управо због сигурности рада и одржавања социјалне равнотеже рада и капитала као гаранта развоја друштва ломе се и постају неефикасни под ударима конкурентске експанзије глобализације. Држава благостања уважила је људске димензије рада, укључујући и случај привремене или трајне неспособности

за рад, док глобализација почива искључиво на принципу ефикасности и такмичења у којем су слабији унапред задати губитници. Свакако су овим променама погођене категорије сиромашних грађана у развијеним и богатим друштвима, док у сиромашним друштвима трајна и масовна незапосленост на прилично груб начин показују разлику између *права на рад и реалне могућности да се појединац запосли*. Право на рад, како показују државе и позитивно законодавство, је једно апстрактно и начелно право, чије се остварење одвија у конкретним и променљивим економским условима. Запослење остаје у сфери уговорног права, коригованог системом колективних уговора који штите оне који су већ запослени, али не и незапослене раднике. Борба за светску економску доминацију враћа неке већ заборављене облике експлоатације људског рада, одсуство заштите када се ради у рудницима, отровним испарењима, излагање запослених екстремним температурама, рад без недељног и годишњег одмора и низ других облика експлоатације, који подсећају на либерални капитализам 19. века, који је Маркс назвао „најмрачнијом епохом у историји човечанства“.²

Слобода закључивања и раскидања уговора о раду је великим делом илузија, јер тај рад је за већи део становништва извор егзистенције, самим тим и нужно наметнута обавеза. У ужем смислу, за радника слобода рада значи слободну физичку покретљивост на тржишту рада, тражење запослења и изван места пребивалишта. Ширење сиромаштва у свету сужава и могућност остварења ове мале, али за многе значајне слободе. Сиромаштво Трећег света ствара један правац кретања миграната – од ваневропских континената ка Европи. У супротном смеру одлазе ретки појединци, заштићени посебним уговорима и посебним статусом. Но и у Европи постоји незапосленост, а рад страних радника често није легалан, нити је правно и синдикално заштићен.

Индустријске револуције 19. века припремиле су материјалну основу за развој технологије, благостања, науке и стандарда већег дела становништва него што је то био случај у претходним историјским друштвима. Стварана је свест људи **да имају право** на одређене тековине друштвеног развоја: право на минимално обавезно школовање, право на здравствену заштиту и приступ здравственим установама, право на институционалну заштиту свога радног статуса путем рада инспекције за рад и судова рада, осигурање за старост у облику пензијског осигурања. Сва ова права доведена

2) К. Marx, MED, tom 41.

су у питање, или знатно смањена деловањем глобализације. Слојевитост, брзина и истовремено мењање услова и односа рада које доноси глобализација превазилази постојеће механизме заштите људских права из рада, па и физичке и психичке заштите на раду.

Правац у коме ће се даље развијати људски рад није могуће тачно предвидети. Да ли ћемо сви радити на одређено време, или са делом радног времена неколико послова. Различите друштвене групе имају своје захтеве и своје виђење односа у свету рада. Управо из тих разлога не престаје ни потреба да се рад, као предмет више дисциплина, стално проучава и да резултати тих проучавања буду доступни и примењиви послодавцима, синдикатима, владама и свим осталим заинтересованим субјектима.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Устав Републике Србије, 08. новембар 2006.
- Кркобабић, Војо; Неискрзана моћ синдиката. Београд, 2003.
- Шћекић, Вукојица, Закон о Социјално-економском савету са коментарима, Београд, 2005.

Dubravka Stajic

THE WORKING WORLD AND GLOBALIZATION – SOCIAL AND POLITICAL PRE-EXISTING CONDITIONS IN AN UNSTABLE ENVIRONMENT

Summary

Labor has been the main pre-existing condition for material production and the capital and for life and existence of majority of the people in one state. After a period of exploitation of the laborers during 19th century, the labor movement, including the trade unions, succeeded in creating better conditions for the laborers: paid vacancies and saving measures for the workers, the state labor control, new labor law, protection of the women during the pregnancy and after the childbirth and health and pension insurance. Strong role of the social state after the Second World War provided for a period of social peace, development and peace between the workers and employers. The process of globalization has revealed some new topics for consideration: the labor is free, the labor contract has the strongest legal power among social contracts and “the projects” have become more important than life-employment. The freedom of work does not imply the individual right to employment, and the globalization reveals this

cruel truth. Author concluded that, as we cannot predict the future of humankind, these above mentioned topics are open for further re-consideration.

Key Words: right to work, employment, social state, social and political conditions, part-time job, full-time work, immigration